

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

GÜLNURƏ HACIVERDİ QIZI BABAŞOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PREDİKATİV QURULUŞLU
FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

5706.01- Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2016

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sənubər Əlövsət qızı Abdullayeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponetlər: **Məhərrəm Əvəz oğlu Məmmədov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məhərrəm Abbasəli oğlu Hüseynov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dillər Universiteti Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası.**

Müdafiə “ 25___ “ ___10___ 2016-cı il saat “___”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ___ “ _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə dünya dilçiliyində frazeoloji vahidlərə maraq daha da artmağa başlamışdır. Dilçilikdə frazeologiyanın ən geniş və hərtərəfli tədqiqi keçən əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq keçmiş SSRİ-nin, demək olar ki, bütün respublikalarında milli dillərin və rus dilinin frazeoloji sistemlərinin öyrənilməsi dilçiliyin ən aktual vəzifəsinə çevrilir. Frazeologiyaya bu cür maraq, onun rus dilçiliyində ayrıca bir sahə kimi öyrənilməsi akademik V.V.Vinoqradovun tədqiqatından sonra başlanır. Belə ki, V.V.Vinoqradovun "Dilçilik sahəsi kimi rus frazeologiyasının əsas anlayışları"¹ və "Rus dilində frazeoloji vahidlərin əsas tipləri haqqında"² kimi elmi məqalələri də məhz həmin illərdə meydana gəlir. Bu məqalələrdə qoyulan problemlər dünya dillərinin frazeologiyasını öyrənmək üçün güclü təkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz akademik V.V.Vinoqradov və onun tələbələri 60-70-ci illərdə dünya dillərini bu istiqamətdə intensiv olaraq öyrənməyə başlayırlar. Əslində bilavasitə V.V.Vinoqradovun dövrünə görə, yaratdığı elmi paradiqma rus dilçiliyində təşəkkül tapan bütün konsepsiyaları əhatə edirdi.

Azərbaycanda da frazeologiya, bütün postsovet məkanında olduğu kimi, həmin illərdə son dərəcə intensiv inkişaf etməyə başlayır. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün görkəmli dilçiləri frazeologiyaya aid əsərlər yazır, mübahisəli və problem səciyyəli müxtəlif məsələlərə öz münasibətlərini bildirirlər.

Sistem-struktur dilçilik frazeoloji nəzəriyyəni açıq vəziyyətdə saxlayırsa, müasir koqnitiv dilçilik yeni problemləri ön plana çəkir. Beləliklə də, frazeoloji fikir yeni məsələləri də həll etmək missiyasını yerinə yetirməli olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu günədək frazeologiyaya həsr olunmuş əsərlərdə, bir qayda olaraq, keçən əsrə səciyyəli olduğuna, qüvvədə olan baxışlar, prinsiplər və tədqiqat metodları müşahidə olunur. Azərbaycanda, ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin koqnitiv dilçilik istiqaməti baxımından öyrənilməsi nisbətən zəif inkişaf edir, frazeologiya ənənəvi səpkidə öyrənilir.

¹ Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины // Труды юбилейной научной сессии ЛГУ. Л.: Изд.-во ЛГУ, 1946, с. 45-69.

² Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // А.А.Шахматов, 186-1930: Сборник статей и материалов. М.-Л., 1951, с. 339-364.

Fikrimizcə, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər, dünya dilləri sistemində xüsusi yer tutur. Bu, onların struktur-semantik səciyyəsi ilə müəyyənləşir. İlk növbədə cümlə quruluşuna malik olduqlarına görə, dar və geniş mənada başa düşülən *fraza* hadisəsinin sərhəd və ortaq xüsusiyyətlərini birləşdirir. Bu baxımdan, predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər polifunksional dil hadisəsi kimi diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən, nəinki Azərbaycan dilində işlənən, hətta dünya dilləri frazeologiyasına xas predikativ frazeoloji vahidlər hələ tamamilə öyrənilməyib. Məhz bu xüsusiyyət predikativ quruluşlu frazeoloji vahidləri həm bu gün artıq ənənəvi olan sistem-struktur dilçilik baxımından, həm də ən yeni, ən müasir və aktual koqnitiv paradigma baxımından dilçiliyin maraq dairəsində ön plana çəkir. Aparılan tədqiqatın aktuallığı da məhz göstərilən amillərlə şərtlənir və mövzunun öyrənilməsini aktual dilçilik məsələlərindən birinə çevirir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilində işlənən predikativ, yəni cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini cümlə quruluşlu – predikativ frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, semantika burada bir məqsəd kimi kifayət qədər geniş mənada başa düşülür və ənənəvi semasioloji tədqiqat sərhədlərini aşmaqla müasir koqnitiv dilçilik istiqamətində izlənilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində bu tədqiqatda ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində işlənən predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər həm sistem-struktur, həm də koqnitiv-antropoloji baxımdan öyrənilir, hər iki paradigma üçün aktual səslənən nəticələr sistemləşdirilir və konkret tezislər şəklində təqdim olunur.

Tədqiqat işinin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyada koqnitiv dilçiliyin frazeoloji material əsasında geniş nəzəri şərh verilir. Konseptual sahənin və milli dil mənzərəsinin səciyyəsi açıqlanır və frazeoloji sistemin konseptual sistemdəki yeri müəyyənləşdirilir. Həmçinin mövcud ənənəvi frazeologiya nəzəriyyəsi də fəlsəfi və dil nəzəriyyəsi baxımından təhlil olunur. Azərbaycan dilində işlənən predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin koqnitiv təhlili geniş nəzəri ümumiləşdirmələrlə nəticələnir. Göstərilən bütün bu məqamlar dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyətini və üstünlüyünü şərtləndirir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onun materialları və nəticələrinin araşdırmadakı qənaətlərin ali və orta məktəblərdə tədris prosesinə yardımçı olmasında və frazeoqrafiyada istifadə olunma zəruriyyəti ilə bağlıdır.

Həmçinin frazeoloji və ümumi lüğətlərin tərtibində dissertasiyanın materiallarından istifadə oluna bilər. Eləcə də, ali məktəblərdə leksikologiya, praqmatika, semasiologiya, onomasiologiya, frazeologiya və paremiologiya üzrə ümumi və xüsusi kursların hazırlanmasında dissertasiyadan və onun nəticələrindən dəyərli mənbə kimi faydalanmaq olar.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyada qarşıya qoyulan əsas məqsəd Azərbaycan dilində işlənən cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin əsas struktur-semantik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda, həmin frazeoloji vahidlərdə ifadə olunan etnik, milli təfəkkürün izlərini bərpa etməyə cəhd də əsas məqsəd hesab oluna bilər.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün dissertasiyada *konkret vəzifələrin* yerinə yetirilməsi müəyyənləşdirilmişdir:

- Dissertasiyada dünya, rus və Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyanın nəzəri problemlərinə həsr olunmuş fundamental əsərləri nəzərdən keçirmək və elmi mənbələr əsasında aparılan tədqiqatın nəzəri prinsiplərini müəyyən etmək;

- mövcud leksikoqrafik və frazeoqrafik mənbələrdən tədqiqatın materialını toplamaq;

- Azərbaycan dilinin frazeoloji materialını struktur-semantik və koqnitiv baxımdan təhlil etmək;

- tədqiqatın nəticələrini sistemləşdirmək və tezis şəklində təqdim etmək.

Tədqiqatın metodu. Dissertasiyada həm ümumi elmi və həm də xüsusi linqvistik metodlardan istifadə olunmuşdur. Birincilərə təsviri, müşahidə və eksperiment metodları aiddir. İkincilərə distributiv, əhatə, komponent, semasioloji və onomasioloji metodlar daxildir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində Azərbaycan və rus dillərində olan, əsasən, frazeologiyaya dair nəzəri ədəbiyyatdan, frazeoloji və izahlı lüğətlərdən, bədii ədəbiyyat nümunələrindən geniş istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

➤ Frazeoloji vahidin konseptual məzmunu milli təfəkkürü səciyyələndirən amillərin yalnız bir hissəsini təşkil edir, bütövlükdə ona bərabər deyil. Deməli, frazeoloji vahid konseptual sahənin bir üzvü olaraq bütöv paradiqmaya daxildir ki, yalnız həmin paradiqma konseptə bərabər ola bilər.

➤ Frazeoloji vahidin məna bütövlüyünə və müstəqilliyinə baxmayaraq, bu dil vahidi konseptual natamamlığa malikdir və koqnitiv baxımdan təhlil olunaraq mütləq paradiqmatik özək tələb edir.

➤ Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər frazeologiyada keçən əsrin ortalarından mövcud olan və bu günümüzədək qalmaqda olan polemikanın həllini mümkün edir. Çünki predikativ səciyyə hər iki sahəyə yönəlib, həm dar, həm də geniş anlama ilə uzlaşır.

➤ Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin ifadə etdiyi koqnitiv məzmun geniş situativ səciyyə daşıyır, lakin buna baxmayaraq, onların motivasiyası müəyyən bir koqnitiv əsasa arxalanır.

➤ Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilində bir sistem təşkil edir və bu da Azərbaycan xalqının milli təfəkkürünü səciyyələndirir.

Tədqiqatın aprobeiası. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Aparılan tədqiqatın nəticələri haqqında mütəmadi olaraq Bakı Slavyan Universitetinin nəzəri seminarlarında, konfranslarda, ali məktəblərarası, respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir. Bundan əlavə, tədqiqatda işıqlandırılan problemlərlə bağlı 8 məqaləsi o cümlədən 2-si xaricdə çap olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“İşin ümumi səciyyəsi”** hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, əsərin nəzəri və praktik əhəmiyyətindən danışılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar və işin aprobeiası, quruluşu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı **“Azərbaycan dilində işlənən predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin öyrənilməsinin nəzəri əsasları”** adlanır. Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. *“Frazeoloji diskursun təşəkkülü: nəzəri görüşlər və prinsiplər”* adlanan birinci yarımfəsildə frazeoloji diskursun təşəkkülü izlənilmişdir.

Frazeologiya termininə və müəyyən elmi baxışlara XX əsrin əvvəllərində rus dilçisi M.İ.Mixelsonun tədqiqatlarında rast gəlirik.¹ M.İ.Mixelson sabit söz birləşmələri və atalar sözlərini fərqləndirmir, *frazeoloji vahid* adını ekspressiv dil vahidlərinin bütün növlərinə şamil edir.

¹ Михельсон М.И. Толковый словарь иностранных слов, пословиц и поговорок. М.: Транзиткнига, 2006, 1119 с.

V.V.Vinoqradovun frazeologiyaya dair tədqiqatı əslində problemin həllini vermir, sadəcə onun qoyuluşunu təqdim və təklif edir.

Belə aydın olur ki, frazeoloji vahidlərin əsas göstəricisi komponentlərin semantik müstəqilliyini itirməsi və onların birlikdə yeni bir məna kəsb etməsidir. Bu yanaşmaya bəzən *semantik bütövlük*, bəzən də *semantik identifikasiya* deyirlər.¹

Dissertasiyada bir çox dilçilərin, o cümlədən N.M.Şanski, V.P.Jukov, M.T.Tağıyev, S.Cəfərov, A.Qurbanov və başqalarının nəzəri görüşləri öyrənilmişdir.

Görkəmli Azərbaycan dilçisi prof. M.T.Tağıyev Azərbaycan və rus frazeologiyasında özünün sırf struktural baxışları ilə seçilirdi. M.T.Tağıyevin yaratdığı dil nəzəriyyəsi V.V.Vinoqradovun konsepsiyasının davamı deyil, o, frazeologiyada tamamilə yeni bir çıxır açdı.

M.T.Tağıyevin konsepsiyası *əhatə nəzəriyyəsi* adlanır. Burada əhatə metodu əsas götürülərək canlı və cansız isimlər, bundan əlavə, dörd semantik qrup semantik əhatənin təbiətini şərh etmək üçün tədqiq olunur.² O, fundamental sistem yaradan keyfiyyəti əsas götürür və frazeoloji vahidləri qeyri-frazeoloji birləşmələrdən fərqləndirirdi. Frazeoloji vahid özünü xüsusi konfigurasiya tərkibində reallaşdırır. Alim konkret dil vahidlərinin semantikasını onların konfigurativ xüsusiyyətləri ilə bağlayaraq, frazeoloji semasiologiya məsələlərinə toxunurdu.

M.T.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi onun davamçıları tərəfindən inkişaf etdirilərək Bakı frazeologiya məktəbindən danışmağa əsas vermişdir.

Azərbaycanda XX ərin ikinci yarısından təşəkkül tapan frazeologiyanın nəzəri problemləri S.Cəfərov, M.H.Hüseynzadə, M.İ.Adilov, A.Axundov, Z.Əlizadə, N.R.Rəhimzadə, F.H.Hüseynov, H.A.Bayramov, A.M.Məmmədli, M.Mirzəliyeva, N.Seyidəliyev və başqa dilçilərin əsərlərində araşdırılmış, müəyyən inkişaf yolu keçmişdir.

Frazeologiya sahəsindəki tədqiqatlardan aydın olur ki, frazeoloji vahidin təşəkkülü dil kodunun qeyri-mütənasibliyinə əsaslanır və onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Bir çox tədqiqatçı frazeoloji vahidləri məzmun və funksional baxımdan leksik vahiddən ayırmırdı. Bu hal həm rus, həm də Azərbaycan dilçilik məktəbinə xas idi. Frazeoloji vahidin sistem daxili statusu da məhz bu əsas nəzəri mövqedən asılı olaraq müəyyən edilir.

¹ Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Изд-во ЛГУ, 1963, с. 76-78.

² Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, с.3.

Frazeoloji vahidin yerini müəyyən edərkən, mütləq onun üçün vacib olan paradiqmatik münasibətlər və sintaqmatik əlaqələr üzə çıxarılmalıdır. “Frazeoloji vahid onun üçün vacib olan struktur əlaqələrdən kənarında mövcud deyildir”.¹

Beləliklə, frazeoloji vahidlərin sistem statusu haqqında bu gün də hələ birmənalı fikir mövcud deyildir. Bir çox alimlər bu dil vahidlərinin müxtəlif xüsusiyyətlərini əsas götürərək, onları ayrı-ayrı paradiqmalara daxil edirlər.

Dissertasiyanın I fəslinin II yarımfəslində “*Koqnitiv paradiqmada frazeoloji vahidlər*” nəzəri aspektdə şərh edilmiş, burada konseptual sahənin və milli dil mənzərəsinin səciyyəsi açıqlanaraq frazeoloji sistemin konseptual sistemdəki yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Məlum olduğu kimi, koqnitivizm idrak modellərini öyrənir. Dil idrak-koqnisasiya prosesinin son mərhələsinin məhsulunu özündə cəmləşdirir, dil vahidləri isə həmin prosesin nəticəsi, məhsulu kimi diqqəti cəlb edir.

Koqnitiv dilçilik dildə milli özünəməxsusluğu axtarır, milli psixologiya və təfəkkürün izlərini bərpa etməyə çalışır. Onun əsas termini, fikrimizcə, *konsept* terminidir. Koqnitivizmin əsas məqsədi kütləvi xalq şüurunun dildəki inikasının bərpa və izah edilməsi olduğundan, məhz “konsept” hadisəsi ön plana çəkilir. Eyni zamanda, qeyd edək ki, bu anlayışın və sözün müasir intellektual məkanda aktuallaşması təsadüfi deyil. Söhbət, əlbəttə, müvafiq obrazın aktuallaşmasından getməlidir. Əks təqdirdə *konsept* termini yalnız formal və şərti işarə kimi qəbul olunur.

Konsepti kütləvi şüurun reallığı olan təsəvvürlər formalaşdırır. Məhz bu təsəvvürlər etnik, yaxud milli təfəkkürdən və psixologiyadan danışmağa imkan verir.

Dünya xalqları “kənd” hadisəsi və “kənd” reallığı ilə tanışdır, ilk növbədə ona görə ki, hər bir xalqın “uşaqlığı” təbiətin qoynunda başlayır. Bütün dillərdə Azərbaycan dilindəki *kənd* sözünün qarşılığı var: ingilis dilində *country*, rus dilində – *село* və s. Aydındır ki, bütün dillərdə həmin sözün definisiyası eyni olacaqdır: “kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan insanların kiçik yaşayış yeri”. Bu siqnikat bütün dillərdəki müvafiq leksik vahidləri əhatə edir və məntiqi cəhətdən dəyişmir.

Məsələn, *Evində bişməyib, qonşudan gəlməyib* atalar sözünün koqnitiv əsasını məhz koqnitiv qəliblərin vacibliyi təşkil edir, yəni insanlar yalnız gördüklərini bilirlər. Sadəcə işarə ilə tanışlıq və işarənin mənasını

¹ Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, с. 50-55.

bilmək koqnitiv təcrübəni təşkil edə bilmir. Əksinə, leksik vahidin definisiyasını verə bilməyən insanlar öz fərdi təcrübələrindən çıxış edərək, işarəni konkret əşya ilə bağlayıb, nitqi düzgün anlaya bilirlər.

Beləliklə, konsept məfhumu milli-mədəni təsəvvürlərlə bağlayır və bu mənada fərdiləşdirir. Burada ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, dünyanın dil mənzərəsi konseptlər sistemində təqdim olunur.

Tədqiqat onu göstərir ki, dissertasiyada da verilir ki, hər bir frazeoloji vahidin konseptual əsası təhlil zamanı üzə çıxarılır, lakin bu o demək deyil ki, konsept frazeoloji vahidin semantik və semiotik fundamentini bütövlükdə təşkil edir. Dil vahidinin əsasını konseptin bir hissəsi təşkil edir. Bu seçimi milli şüur aparır və həmin prosesdə iki cəhət mühüm rol oynayır. Belə ki, milli şüurda obyektin konseptləşdiyi xüsusiyyətləri onu - obyektin obrazını məhz milli-mədəni fakt kimi dərk etməyə imkan verir.

Məsələn, “qız” konsepti Azərbaycan dilindəki *qız* leksik vahidi ilə eyniləşdirilir. Azərbaycan xalqının mental sistemində “qız” konsepti *qız* leksik vahidinin semantik strukturundan və semantik həcmindən daha zəngindir. “Qız” konsepti Azərbaycan xalqının və mentalitetinin qızla bağlı təsəvvürlərini tam şəkildə əhatə edir. Aydın məsələdir ki, *qız* sözünün leksik mənası bu təsəvvürləri əks etdirmir və ona görə də universal səciyyə daşıyır. *Qız* sözünün siqnikativ və denotativ məzmunu rus dilindəki *девочка* və *девушка* sözlərinin siqnikativ-denotativ məzmununa bərabərdir. Azərbaycan dilində *qız* leksik vahidi yaşla bağlı diferensiasiya olunmur. Bu fərq iki dilin leksik-semantik sistemlərinin özünə-məxsusluğunu göstərir.

Dissertasiyada belə qənaətə gəlirik ki, frazeoloji vahidlər bu cür konseptləşmənin mühüm göstəricilərindən biridir və konsept mental hadisə olaraq, bütün dil sistemini əhatə edir.

Frazeojiləşmə prosesində konkret koqnitiv əlamət ön plana çəkilir. Belə ki, frazeologizmləşmənin əsasını təşkil edən konsept müəyyən bir koqnitiv əlaməti təqdim edir və frazeoloji vahidi məhz həmin koqnitiv əlamət yaradır.

Nümunəvi hadisələr və müvafiq nümunəvi adlar mifik səciyyə daşıya bilər. Belə hallarda konseptual məzmun kütləvi şüurun çox dərin psixoloji qatlarında yaşayır və əksər hallarda şüuraltı səviyyədə dərk olunur. Məsələn, *ağzından od (od-alov) yağdırmaq* frazeoloji vahidinin konseptual əsasını “od” konsepti təşkil edir. Azərbaycan xalqının mifik təfəkkürü, məlum olduğu kimi, “od” konseptini son dərəcə müsbət hadisə kimi mənimsəmişdir. Oda müsbət münasibət Azərbaycan xalqının kütləvi

psixologiyasında ən dərin qatlarda mühafizə olunub saxlanılır. Bunun ən parlaq ifadəsini *od qiymətinə* frazeoloji vahidində görürük. Odun dəyəri dil işarəsi səviyyəsində reallaşır, işarə isə tamamilə şərtidir. Müasir həyatda odun xüsusi bir qiyməti yoxdur. Lakin frazeoloji vahidin Azərbaycan dilində mövcudluğu odun tarixən ən qiymətli bir şey olduğundan xəbər verir.

Koqnitiv təhlil burada yenə frazeoloji vahidin mürəkkəbliyindən xəbər verir. Məsələn, *od qiymətinə* frazeoloji vahidinin motivləşməsini yalnız qədim, hətta ibtidai insan cəmiyyətində odun nə qədər çətin əldə olunması ilə izah etmək olar. Beləliklə, müşahidə və təhlillərdən aydınlaşır ki, konseptlər koqnitiv baxımdan müxtəlif əlamətlərin vacibliyini nümayiş etdirə bilirlər. Gördüyümüz kimi, *od bahasına* frazeoloji vahidinin semantik quruluşunun iki koqnitiv əlamətindən birincisi nisbətən sadə, digəri mürəkkəbdir.

Zənnimizcə, koqnisiya anlayışını dil və mədəniyyətlə bilavasitə bağlı tərzdə qəbul və izah etmək lazımdır. Frazeoloji vahidlərdə milli-mədəni və tarixi-mədəni informasiya komponent səviyyəsində təqdim oluna bilər. Məs.: *Burada mən, Bağdadda kor xəlifə, Araz aşığından, Kür topuğundan, zurna ilə qandırmaq* və s. Milli-mədəni komponentlər bu cür frazeoloji vahidlərin tərkibində mühüm rol oynayır. Məhz bu komponentlər məzmunu konkretləşdirir.

Beləliklə də, biz bu qənaətdəyik ki, hər bir frazeoloji vahidin arxasında xalq idrakı və dünyagörüşü haqqında mühüm informasiya gizlənilir.

Dissertasiyanın I fəslinin III yarım fəslə "Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi" adlanır. Burada frazeoloji sistemdə predikativ frazeoloji vahidlərin yerinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd olunur, atalar sözləri və məsələnin bu tip frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil edilib-edilməməsi ilə bağlı mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilir. Bir məsələni də yada salmaq ki, məntiqi-qrammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarlarından biri kimi qəbul edilir.¹ Bu səbəbdən də predikasiyanın frazeoloji vahidlərin struktur və semantikasının formalaşmasında nə kimi rol oynadığı araşdırılmışdır.

Frazaların konteksti obyektə və onun olduğu mühitə aşkar etmək imkanını yaradır, onların arasında əlaqə yaratmaq və bu əlaqəni interpretasiya etmək imkanını verir. Beləliklə, xəbərin məzmunu semantik

¹ Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1999, s. 9.

informativ vahidlərin təşkili və onlarda olan bir neçə məna dərəcəsinin mövcudluğu ilə təyin edilir.¹ Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin əsas struktur əlaməti onların semantikasına bilavasitə təsir göstərir. Predikativ frazeoloji vahidin dərin motivasiya qatında çox geniş tarixi-mədəni və məkan-zaman informasiyası dayanır. Frazeologizmləşməyə qadir cümlə ikinci dərəcəli nominasiya vahidinin potensialını daşmalı, yəni cümlənin propozisional semantikasında aforistik semantika olmalıdır. Belə halda isə predikativ frazeoloji vahidlər zəngin fon informasiyasına əsaslanır. Cümlənin koqnitiv əsasını bütöv və standart situasiya təşkil edir. Bu situasiyanın koqnitiv məzmunu milli dil mənzərəsində müəyyən konseptual məzmun deyil, ssenari səciyyəsi daşıyır.

İlk növbədə, predikativlik xüsusiyyəti frazeologiyada mövcud olan iki əsas cərəyanı predikativlik baxımından birləşdirir. Məlum olduğu kimi, frazeoloqların bir qismi cümlə quruluşuna malik ifadələri frazeoloji vahid hesab edir (N.Şanski, N.Amosova, A.Kunin, H.Bayramov, Z.Əlizadə, M.Mirzəliyeva və s.), digər qismi isə etmirdi (V.Vinoqradov, M.Tağıyev və s.). Bu yanaşma atalar sözlərinə olan münasibətdə də özünü göstərirdi.

Tədqiqatın bu yarımfasildə, həmçinin, A.İ.Molotkov, A.V.Kunin, N.N.Amosova, H.Bayramovun, R.A.Məmmədovanın da fikirləri təhlil edilmişdir. Qeyd edək ki, A.İ.Molotkov feili-propozisional (cümlə quruluşlu) frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən, buraya atalar sözlərini və məsəlləri daxil etmirdi. N.N.Amosova, A.V.Kunin isə predikativ frazeoloji vahidlər haqqında birmənalı fikir yürütməyiblər. N.N.Amosova predikativ quru-luşlu frazeoloji vahidləri iki qrupa bölür və onları qismən - predikativ və bütövlükdə predikativ vahidlər adları altında təhlil edir.²

A.V.Kunin isə *kommunikativ frazeoloji vahidlər* adı altında həqiqətən atalar sözlərini və məsəlləri birləşdirir. O göstərir ki, atalar sözləri mütləq cümlə olmalıdır və didaktik məqsəd güdməlidir.³ A.V.Kuninin fikrinə görə, cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərə həm əhatəsi olan, həm də olmayan ifadələr daxildir.

Azərbaycan dilçiliyində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər, bir qayda olaraq, ümumi frazeoloji sistem daxilində öyrənilmişdir. Frazeoloji

¹ Цветков В.Я. Семантические информационные единицы как развитие идей Л. Флориди//European Researcher, 2012, Vol. (25), №7, с.1039-1040.

http://www.erjournal.ru/journals_n/1342466136.pdf

² Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л.: Изд-во ЛГУ, 1963, 208 с. 136.

³ Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.:Международные отноше-ния, 1972, с. 251.

diskurs çərçivəsində predikativ frazeologizmlər H.Bayramovun monoqrafiyasında ənənəvi-lingvistik kontekstdə nəzərdən keçirilir.¹

Beləliklə, predikativlik deyimin gerçəkliyə olan münasibətini bildirir. Belə izah edilir ki, bu əlaqələr mübtədə və xəbər arasında (subyekt və obyekt arasında) mövcud olan münasibətlərdir.²Araşdırma zamanı məlum olur ki, modallıq səviyyəsində formalaşan gerçəkliyə münasibət ən qabarıq şəkildə atalar sözlərində özünü büruzə verir.

Atalar sözlərinin əsasını məntiqi hökm təşkil edir. *Dadanan qudurandan pis olar*. Gördüyümüz kimi, bu atalar sözü hökm quruluşuna malikdir, bütöv bir fikir ifadə edir, məntiqi quruluşu “a=b” strukturuna cavab verir, qrammatik əlaqə isə *-dır/dir* şəkilsisi ilə ifadə olunur. Konkret *dadanan qudurandan pis olar* atalar sözündə həmin funksiyanı *olar* leksik vahidi ifadə edir.

Predikativ frazeoloji vahidlərin araşdırılması və təhlili onu göstərir ki, onlar mürəkkəb obraz üzərində qurulur və məhz buna görə bir sözlə ifadə oluna bilmir. Onların əsasında bütöv bir səhnə dayanır. Onun daxili forması istənilən situasiyada aktualdır və o, yalnız şərti işarə kimi işlənmişdir. Koqnitiv təhlil isə daxili formanın məzmununu təşkil edən koqnitiv əlaməti üzə çıxarmağı tələb edir.

Tədqiqatın bu bölməsində deyilir ki, Azərbaycan dilində predikativ frazeoloji vahidlər ən sadə strukturadan tutmuş ən mürəkkəb struktura qədər böyük bir struktur diapazonu əhatə edir. Bu səbəbdən onları eyni ad altında birləşdirmək tamamilə şərti səciyyə daşıyır. Ən sadə quruluş mübtədə və xəbər konfigurasiyasından, ən mürəkkəb quruluş isə atalar sözlərindən ibarətdir. Məs.: *Aynası açılmır; Şər həmişə xeyirin dalınca gəzər*. Əlbəttə, müxtəlif fərqlər struktur-semantik və funksional baxımdan müəyyən oluna bilər, lakin ümumi ad bütün predikativ quruluşlu frazeoloji vahidləri ehtiva edir.

Bu tip frazeoloji vahidlərin komponentləri çoxaldıqca onların məzmunu həcmi də genişlənilir. V.L.Arxaşelskinin fikrinə görə, frazeoloji semantika kombinator səciyyə daşıyır.³

V.L.Arxaşelskinin bu fikri Azərbaycan dili predikativ frazeoloji vahidlərinin semantikasnda da özünü doğruldur. Təhlildən də görünür ki,

¹ Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.

² Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону:Феникс, 2008, с. 466.

³ Архангельский В.Л. Методы фразеологического исследования в отечественном языкознании [60-е годы XX в.] // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1968, с. 90-95.

frazeoloji vahidin komponent tərkibi artdıqca, semantikasi mürəkkəbləşir. Bu mənada atalar sözü ən mürəkkəb predikativ quruluşlu frazeoloji vahid kimi çıxış edir.

Eyni zamanda, təhlilə cəlb olunan frazeoloji qrupun içində sadə (mübtəda – xəbər) və mürəkkəb konstruksiyaların arasında da mühüm fərq mövcuddur ki, o da əhatənin olub-olmaması ilə izah oluna bilər. Konstruksiya sadədirsə, öz vəzifəsini yalnız konfigurasiya tərkibində realizə edə bilər. Yox əgər konstruksiya mürəkkəbdirsə, onda ona əhatə lazım deyil. Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin mürəkkəbliyi hökm məzmununda özünü büruzə verir. Məsələn, *Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz*. Buradakı fikir tamamdır və əhatəyə ehtiyac duyulmur.

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər özləri təşkil etdiyi subsistem daxilində həm struktur, həm də məna baxımından fərqlənirlər.

Dissertasiyanın II fəslə "Azərbaycan dilində predikativ frazeoloji vahidlərin struktur-semantik və koqnitiv təhlili" adlanır. Fəslin birinci yarım fəslində "Predikativ frazeoloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri" təhlil olunmuş, onlar məna və quruluşuna görə təsnif edilmişdir.

Predikativ frazeoloji vahidlərin tərkibi, əsasən, çoxkomponentli olur. Qeyd edək ki, çoxkomponentlilik onların mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Çoxkomponentli predikativ frazeoloji vahidlərin əksəriyyətini isə atalar sözləri, məsəllər, alqış və qarğışlar təşkil edir: *Canı ağzına gəlmişdi; Toxun acdan xəbəri olmaz; Örtülü bazarın üstü açıldı* və s. Onu da qeyd edək ki, birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən "isim+feil" modeli frazeoloji birləşmələr - ikikomponentli frazeoloji vahidlər həm də cümlə yaradan konstruksiyalardır: Onun *qaş-qabağı açılmır. Qorxudan ürəyi düşdü*.

Predikativ frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən predikativliklə yanaşı, modalıq da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ifadə etdiyi modal münasibətə görə cümlələr təsdiq və inkar cümlələrə ayrılır.¹ İnkarda olanlar - *Qulağının dibində top atılsa da, eşitməz; Nə ətdir, nə balıq; təsdiqdə olanlar* - *Artıq tamah daş yarar, daş da qayıdıb baş yarar* və s.

Azərbaycan dilində işlənən predikativ frazeoloji vahidləri cüm-lənin məqsəd və intonasiyasına görə qruplaşdırmaq: 1) Nəqli cümlə for masında olanlar: *Sənin ayağına gəldim, Mazandaranda çaqqal az idi, biri də gəmiylə gəldi* və s. Bu tip predikativ frazeoloji vahidlər eyni zamanda sadə və mürəkkəb cümlə strukturlarını əhatə edir. 2) Sual cümləsi formasında olanlar: *Aclıq nəyi yedirtməz, toxluq nəyi dedirtməz?; Dilini pişik yeyib?* və

1 Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, s. 86.

s. Sual cümlələrinin əksəriyyəti sual əvəzlilikləri, eyni zamanda, intonasiya vasitəsilə yaranmışdır. 3) Əmr cümləsi formasında olanlar: *Yadına sal!*; *Bu işdən əl çək!*; *Gözümə görünmə!* və s. Qeyd edək ki, əmr cümləsi şəklində olan predikativ frazeoloji vahidlər, əsasən, intonasiyanın və feilin əmr şəkli vasitəsilə formalaşmışdır. 4) Nida cümləsi formasında olanlar: *Get, allah sənə yaman gün göstərməsin!*; *Canın çıxsın!*; *Yolun açıq olsun!* və s. İntonasiya nəqli, əmr və sual cümləsi şəklində olan predikativ frazeoloji vahidlərin nida cümləsi formasına keçməsinə səbəb olur.

Azərbaycan dilində predikativ frazeoloji vahidləri struktur-qrammatik cəhətdən sadə və mürəkkəb cümlə növləri şəklində qruplaşdırmaq olar: 1. Sadə cümlələr: *Bıçaq sümiyə dayanmışdı*; *Öz qınından bayıra çıx-mır* və s. 2. Mürəkkəb cümlələr: *Nə yağurdum, nə yaptım, hazırca kökə tapdım*; *Gedər üz qarası, üzüqaralıq kömürə qalar* və s.

Predikativ frazeoloji vahidlərin sintaktik quruluşunu səciyyələndirən əsas xüsusiyyət təktərkiibli cümlənin daha çox ümumi şəxslili cümlə növünün geniş yayılmasıdır: *Malını yeməyənin malını yeyərlər*; *Sözü sözdən alarlar* və s. Belə cümlələrdə xəbərlər formaca üçüncü şəxsin cəmində işlənsə də, məzmunca bütün şəxslərin təkini və cəmini əhatə edir: *Uman yerdən küsərlər*; *Qonağa “get” deməzlər*; *altından palazı çəkərlər*.¹

Dissertasiyada predikativ frazeoloji vahidlər sırasına daxil olan atalar sözləri mürəkkəb cümlənin həm tabesiz, həm də tabeli növü şəklində təsnif edilmişdir. Məs.: *Haca gedən gəldi, saca gedən gəlmədi, Sırrını dostuna demə, dostunun da dostu var* (tabesiz); *Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına* (tabeli) və s.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı mənə əlaqələri predikativ frazeoloji vahidlərdə də özünü göstərir: *Arpaya qatsan, at yeməz, kəpəyə qatsan, it yeməz* (sadalama), *At ölər, meydan qalar, igid ölər, ad-san qalar* (qarşılaşdırma) və s. Qeyd edək ki, tabesiz mürəkkəb cümlələr içərisində qarşılaşdırma mənəsi bildirənlər daha geniş yayılmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlənin növləri də predikativ frazeoloji vahidlərin sintaktik quruluşunu təşkil edir: *Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına* (mübtəda budaq cümləsi), *Adam odur ki, “dur gedi” “buyur əyləş” dən tez başa düşsün* (xəbər budaq cümləsi), *Abır harda, çörək orda* (yer budaq cümləsi), *İlan ulduz görməsə, ölməz* (şərt budaq cümləsi) və s. Qeyd edək ki, predikativ frazeoloji vahidlərdən ibarət tabeli

¹ Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. /Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A./ IV hissə. Bakı:Şərq-Qərb, 2007, s. 243.

mürəkkəb cümlələrin daha çox şərt budaq cümləli növləri geniş yayılmışdır.

Predikativ frazeoloji vahidlərin təhlili göstərir ki, onlar tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrin də daxilində işlənərək cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edirlər. Dissertasiyada tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin bu cür növləri zəngin bədii nümunələrlə şərh olunmuşdur.

Araşdırmamızdan məlum olur ki, predikativ frazeoloji vahidlərdə inversiya da özünü göstərir: *Qızınmadıq* istisinə, *kor olduq* tüstüsünə; Avazın yaxşı gəlir, *oxuduğun* Quran olsa və s. Atalar sözləri və zərbi-məsəllərdə inversiya sabit və qeyri-sabit olmaqla iki şəkildə özünü büruzə verir: *Çevir* tətə, *vur* tətə; *Var idi* hər yarağımız, *askikdi* saqqal-darağımız və s.

İkinci fəslin "*Elliptik cümlə quruluşlu predikativ frazeoloji vahidlər*" adlı bölməsində predikativ frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunan ellipsis hadisəsi izlənmişdir. Azərbaycan dilində predikativ frazeoloji vahidlərin, xüsusən, atalar sözü və zərbi-məsəllərin mətnlərinin böyük qismi elliptik cümlələrdən ibarətdir.

Ellipsisin erqonomik substratı dil resurslarına qənaətdir və o, predikativ frazeoloji vahidlərdə də geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində elliptik cümlələrin nəqli cümlə şəklində olanlarının böyük bir qismini atalar sözləri təşkil edir. Elliptik cümlələrdə müəyyən üzvlərin buraxılmasına baxma-yaraq, onlar predikativliyə malikdir və intonasiya ilə fərqlənilirlər. Məs.: *Gəlmək qonaqdan, yola salmaq ev yiyəsindən; Bir əli yağda, bir əli balda; İti leş üstə, dostu iş üstə* və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, konstruksiyaların mənası ümumi kontekstdən aydınlaşır.

Elliptik cümlələrin əksəriyyətində adətən, "var", "lazım", "yaxşı", "bəsdir", "gərək" sözləri ilə ifadə olunan ismi xəbərlər buraxılır, yaxud da -dır⁴ şəxs şəkilçisi düşür. Məs.: *Atın dälisi, igidin ağıllısı (gərək); Qız yüküdüzdü yükü (dur); Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi (yaxşıdır)* və s.

Elliptik cümlələr tabesiz mürəkkəb cümlənin ya tərəflərindən birində, ya da hər iki tərəfdə müşahidə olunur: *Qızıl quş əldə gəzər, gözəl qız dildə* (ikinci tərəfdə), *Dövlətdə dəvə, övladda nəvə* (hər iki tərəfində) və s. Çox zaman elliptik konstruksiyalı predikativ frazeoloji vahidlərdə sintaktik paralellik özünü göstərir: *Ovçu ovda- yolçu yolda; Harda aş, orda baş; Dost əli-düşmən feli* və s.

Məlum olur ki, elliptiklik dilimizə bu şəkildə gələn atalar sözləri və zərbi-məsəllərin struktur sabitliyinə, semantik bütövlüyünə xələl gətirməmişdir. Elliptik frazeoloji vahidlərin tədqiqi onu göstərir ki, cümlə strukturunun sadələşdirmə və genişləndirmə kimi sintaktik prosesləri sırasında

ellipsis hadisəsi predikativ frazeoloji vahidləri “entropiyadan (sistemin nizamsızlıq ölçüsü kimi) və dağılmadan qoruyan güclü sinergetik ocaqdır”.¹

İkinci fəslin “*Predikativ frazeoloji vahidlərin struktur tipləri və koqnitiv aspektdə onların semantik xüsusiyyətləri*” adlanan ikinci yarım-fəslində Azərbaycan dilində işlənən predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər həm komponent tərkibinə görə qruplaşdırılmış, həm də koqnitiv-antropoloji paradigmada öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilində işlənən predikativ frazeoloji vahidləri komponent tərkibinə görə aşağıdakı struktur tiplərinə ayırmaq olar: 1. İkikomponentli predikativ frazeoloji vahidlər; 2. Çoxkomponentli frazeoloji vahidlər: a) Üçkomponentli predikativ frazeoloji vahidlər; b) Dörd və daha çox komponentli predikativ frazeoloji vahidlər.

İkikomponentli predikativ frazeoloji vahidlərə, əsasən, “isim+feil” modeli frazeoloji vahidlər daxildir. Birləşdirici amil kimi predikativ quruluş və komponentlərin sayı çıxış edir. Bu qrupa müxtəlif semantikali vahidlər daxildir. Qeyd edək ki, ikikomponentli frazeoloji vahidlər arasında əhatə, konfigurasiya tələb etməyən frazeoloji vahidlər müşahidə olunur: *sular qaraldı, quyruq doğdu, pişik asqırdı, sözüüm sözdür* və s.

“Hava qaralmaq” mənasını ifadə edən *sular qaraldı* frazeoloji vahidi əhatə tələb etmir və bu ifadənin mənası konfigurasiyadan kənar realizə olunur. Əslində, burada feil öz mənasını itirmir. Təhlil olunan qrupda *Allah* komponenti ilə yaranan frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur. Məs.: *Allah bağışlasın, Allah vurmuşdu, Allah eləsin, Allah saxlasın* və s. Onların hamısı ikikomponentli və əsas komponentin eyni olmasına baxmayaraq, funksional baxımdan fərqlidirlər. Məsələn, *Allah bağışlasın* frazeoloji vahidi təsirlik halda olan şəxs semantikali əhatə tələb edir.

Ümumiyyətlə, *Allah* adı ilə yaranan predikativ frazeoloji vahidlər çox vaxt həm frazeoloji vahid, etiket düsturu və həm də hərfi mənada işlənən söz birləşməsi kimi istifadə olunur. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində *Allah* adı ilə yaranan çoxkomponentli predikativ frazeoloji vahidlər də mövcuddur.

Tədqiqat göstərir ki, ikikomponentli predikativ frazeoloji vahidlərin arasında qarğış və alqış mənalı ifadələr kifayət qədərdir. Məs.: *Dili yansın;*

¹ Александрова В.Г. Эллипсис в структуре фразеологических единиц современного английского языка, с. 119-120.

http://librar.org.ua/sections_load.php?s=philology&id=4573

Evin tikilsin; Yolu yumulsun; Göz dəyməsin; Canı çıxsın və s. Bu cür ifadələr paradigmatik variantlara malikdir.

İkikomponentli predikativ frazeoloji vahidlər sistemində somatik frazeoloji vahidlərin rolu son dərəcə böyükdür. Fikrimizcə, bunun ən əsas səbəbi konseptual məcazların yaranma məntiqidir. Bədən üzvlərinin konseptual baxımdan məcazlaşması antroposentrik mövqedən izah olunur. İnsan təfəkkürü üçün (istər fərdi, istərsə də kütləvi) dünyanın mərkəzində düşünən və hiss edən şüur dayanır.

Somatizmlər yalnız ikikomponentli frazeoloji vahidlərin deyil, üç, dörd və daha çox komponentli predikativ frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənərək onların rəngarəng semantikasını yaradırlar.

Hərfi mənada işlədilən *Ağzı açıldı* ifadəsi aforistik səciyyə daşıyır. Koqnitiv baxımdan frazeologizmləşməyə təkan verən “təəccüb-lənmək, mat qalmaq” semantikasi ilə bağlanan insan obrazıdır. Belə-liklə, həmin obraz iki semantik konfigurasiyanı bir-birinə bağlayır, yəni frazeoloji vahidin motivasiyası təbii, həyatda, məişətdə tez-tez rast gəlinən situasiyaya əsaslanır.

Ağzı açıldı predikativ frazeoloji vahidi təbii-məntiqi obraza əsaslanır. Bu ifadə Azərbaycan dilində üç fərqli mənada işlənir və hər birinin motivasiyası mövcuddur. Məsələn, birinci mənada *ağzı açılmaq* “təəccüblənmək, heyrtlənmək” mənasında işlənir. Məntiq baxımından burada iki sememin olduğu görünür, çünki “mat qalmaq” (ağzı açılmaq) və “məftun olmaq” (ağzı açılmaq) tamamilə fərqli anlayışlar bildirir. Bu frazeoloji vahidin ikinci mənası “kütləvi şəkildə hərəkətə gəlmək”dir. Məs.: *izdihamın ağzı açıldı*.

Nəhayət, *Ağzı açıldı* predikativ frazeoloji vahidi “danışmağa başlamaq” mənasında işlənir: “Onun ağzı yenə də açıldı”. Qeyd edək ki, bu mənada frazeoloji vahid mənfi konnotasiya ilə səciyyələnir.

İkikomponentli predikativ frazeoloji vahidlər qrupunda mifoloji varlıqların leksik komponent hesabına realizə olunması halları da var. Məsələn, *bəxti açıldı, bəxti yatdı, bəxti qudurdu, bəxti dönüb, bəxti gətirir, bəxti söniüb* frazeoloji vahidlərin semantik strukturunda bu daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu ifadələrin mənaları *açılmaq, qudurmaq, dönmək, işləmək, yatmaq, gətirmək, sönmək* sözlərinin məcazi mənaları ilə müəyyən olunur.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, ikikomponentli predikativ frazeoloji vahidlərin əsas komponenti ismi komponent, paradigmatik imkanları yaradan komponenti isə feili komponentdir.

İkinci fəslin II yarım fəslinin “*Çoxkomponentli predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər*” bölməsində üç və daha artıq komponent tərkibli predikativ frazeoloji vahidlərin koqnitiv əsası müəyyənləşdirilməyə cəhd edilmişdir.

Bu qrupa daha çox üç, dörd, beş və daha artıq komponent tərkibli predikativ frazeoloji vahidlər daxildir: *Ağzı qatıq kəsmir; Ağzı fal imiş; Builki sərçə bildirki sərçəyə cib-cib öyrədir; Bu xəmir hələ çox su aparacaq; Ağzı qulağının dibinə getdi; Ayağının altında yer yanır* və s.

Müşahidələr göstərir ki, üçkomponentli frazeoloji vahidlərin ikikomponentli sinonimlərindən fərqləri heç də formal deyildir. Nominasiyanın qloballığına və mənanın eyniliyinə baxmayaraq, bu iki paradigmanın üzvləri fərqlənir. Meyarların səciyyəsiindən asılı olaraq, iki və üçkomponentli predikativ frazeoloji vahidlər müxtəlif paradigmalara daxil olur. Məsələn, məna baxımından *ağzı açılmaq* və *ağzı ayrıla qalmaq* vahid frazeosemantik paradigmanın üzvləridir. Eyni somatizm (ağız) meyar kimi götürülsə də, onlar yenə də vahid paradigmaya daxil edilir. Əksinə, komponentlərin sayı və aktual mənanın əsasını təşkil edən obraz nəzərə alınsa, o zaman *ağzı açılmaq* və *ağzı ayrıla qalmaq* ifadələri müxtəlif frazeosemantik paradigmalara aid edilməlidir.

Ağız somatizmi ilə yaranan üçkomponentli predikativ frazeoloji vahidlərin mikrosistem xüsusiyyətləri digər somatizmlər əsasında yaranan frazeoloji vahidlərə də şamil edilə bilər.

Üçkomponentli frazeoloji vahidlərdə də *Allah* komponenti ilə yaranan ifadələr mövcuddur: *Allah ağıl versin; Allah uzaq eləsin; Allah canını alsın; Allah cəzasını versin* frazeoloji vahidlər həqiqi və real denotata malikdir. İstənilən konfigurasiyada həmin adın dil və dildən kənar, yəni linqvistik və ekstralingvistik məzmunu aktuallaşır. Belə aktuallaşmanın nəticəsində *Allah ağızından eşitsin* frazeoloji vahidi həqiqətən frazeoloji semantikanın denotatını real denotata çevirir.

İkinci fəslin II yarım fəslinin “*Dörd və daha çox komponentli predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər*” adlanan bölməsində dörd və daha çox komponentli, xüsusən atalar sözləri və məsəllərin semantik xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

Araşdırma zamanı belə qənaətə gəlmişik ki, dörd və daha çox komponentli predikativ frazeoloji vahidlər sadə və mürəkkəb strukturlu cümlələri əhatə edir. Məhz bu struktur keyfiyyət onları səciyyələndirir. Dissertasiyada onların koqnitiv aspektdə təhlili zəngin nümunələr əsasında geniş şərh olunmuşdur.

Frazeoloji vahidlərin komponentləri artdıqca, nəinki struktur sxem, həmçinin semantik tutum da mürəkkəbləşir. Bu frazeoloji vahidlərin əsasını təşkil edən obrazlar müəyyən bir səhnəyə bənzəyir. Birincisi, cümlə semantikasını mürəkkəbləşir, ifadə olunan çalarlar çoxalır. İkincisi, frazeoloji vahidin funksional məzmununu artır. Üçüncüsü də, bütün bunların nəticəsində frazeoloji vahidin kommunikativ effekti genişlənir.

Faktlar göstərir ki, atalar sözləri öz semantikasını iki səviyyədə realizə edir: hərfi və məcazi. Məcəzilik isə həmin etimoloji denotatın aforistik məzmununu ilə bağlıdır.

Dördkomponentli frazeoloji vahidlərin təşkil etdiyi paradigmada, ümumiyyətlə, əhatə tələb etməyən ifadələr çoxdur: *Daş qayaya rast gəldi; Örtülü bazarın üstü açıldı; Cidanın ucu çuvaldan çıxıb* və s. Əhatənin lazım olmaması bu ifadələri digər frazeoloji vahidlərdən fərqləndirir. Onlar funksional baxımdan özlərini realizə edirlər.

Zərbi-məsəl quruluşlu frazeoloji vahidlər məhz əhatəsiz olduğuna görə maksimal dərəcədə qeyri-müəyyən olur. Məsələn, *Cidanın ucu çuvaldan çıxıb* ifadəsinin yalnız son dərəcə ümumi semantik sxemi məlumdur: “gizli saxlanan mətləb açıqlanmağa başladı”. Frazeoloji vahidin mənası heç bir şəkildə mümkün işlənmə kontekstlərini müəyyən etməyə imkan vermir. Konkret məna tamamilə kontekstdən asılıdır.

Təhlildən belə məlum olur ki, Azərbaycan dilində dördkomponentli predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin əhatə və konfigurasiya tələb etməyənlərinin əksəriyyəti zərbi-məsəl struktur-semantik xüsusiyyətlərinə malikdir. Onlar mənfi konnotasiya daşıyıcılarıdır.

Dördkomponentli frazeoloji vahidlərin qrupunda milli-mədəni çalarlara malik olanlar azlıq təşkil edir: *Bu xına o xınadan deyil; Qapısında bircə donuzu əskikdir; Hərə bir zurna çalır* və s.

“Xına” konsepti, təbiidir ki, ümumşərq mədəni kontekstinin hadisəsidir, lakin bu konsept Azərbaycan təfəkkürü üçün konkret hadisəni bildirir. Bu konseptin arxasında dayanan fon informasiyası assosiativ şəkildə şaxələnməmişdir. Məsələn, *xına* sözü bizim şüurumuzdakı *heç hənənin yeridir* ifadəsi ilə sıx bağlıdır. Bu ifadə isə, öz növbə-sində, U.Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun” komediyasının bütöv kontekstini canlandırır.

Dördkomponentli frazeoloji vahidlərin içərisində qarğışlar da müşahidə olunur, lakin iki və üçkomponentlilərlə müqayisədə onlar, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Məs.: *Ürəyinin başına ox dəysin!*

Faktlar göstərir ki, dördkomponentli predikativ frazeoloji vahidlər iki və üçkomponentlilərdən ekspressiv tutum baxımından daha güclüdür.

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, komponentlərin sayı formal əlamət deyil, əksinə, funksional-semantik xüsusiyyətdir.

Mürəkkəb cümlə strukturlu frazeoloji vahidlərin bəziləri adi denotatlarla bağlıdır və çoxluq təşkil edir. Digərləri isə daxilində geniş həcmdə fon informasiyası gizlədir.

Ümumiyyətlə, müsbət konnotasiya bir çox predikativ frazeoloji vahidlərdə müşahidə olunur. Məsələn, *Bir əli yağda, bir əli balda* predikativ frazeoloji vahidinin daxili formasında insanın firavan həyatından xəbər verən məna yerləşir.

Atalar sözləri digər frazeoloji vahidlər kimi milli təfəkkür üçün əhəmiyyətli konseptləri bütövlükdə əhatə etmir, hər bir konsept ifadənin semantik quruluşuna bir koqnitiv əlamət təqdim edir.

Aydın olur ki, bu qrupa daxil olan frazeoloji vahidlərin struktur-semantik və funksional xüsusiyyətləri əsas diferensial əlamətləri ilə müəyyən olunur.

Dissertasiyanın II yarımfəslinin üçüncü yarımbaşlığı "*Sual cümlə quruluşlu predikativ frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətləri*" adlanır. Azərbaycan dilində sual cümləsi formasında olan predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin təhlili də müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, onları birləşdirən yalnız formal sual semantikasındır. Məhz frazeoloji semantika bu cür ifadələri sual məzmunundan mənasından və sual cümləsinin kommunikativ funksiyasından uzaqlaşdırır. Sual intonasiyası bu frazeoloji vahidləri geniş semantik və funksional diapazonda birləşdirir. İkinci dərəcəli nominasiya vahidinin təbiəti bu cür ifadələrin əksər hallarda nida funksiyası daşdığını müəyyən edir.

Məlum olur ki, bu növ frazeoloji vahidlərin kommunikativ məqsədlərdən asılı olaraq, sintaktik funksiyaları dəyişir.

Koqnitiv baxımdan təhlil olunan paradigmada xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edən elementlər müşahidə olunmur.

Dissertasiyanın "**Nəticə**" hissəsində tədqiqatda əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

➤ Frazeoloji vahid təbiəti etibarilə dilin konnotativ vahididir. Denotat bir semiotik hadisə kimi semantik quruluşun özəyini təşkil edir. Siq-nifikat denotatın mental səciyyəsinə və onun mental diapazonundan asılıdır. Deməli, denotat fərqi leksik və frazeoloji vahidlərin fundamental fərqi təşkil edir.

➤ Milli təfəkkür üçün önəmli olan konseptin frazeoloji mənanın yaranmasında yalnız bir əlaməti - *koqnitiv əlamət* həlledici rol oynayır.

Frazeojiləşmə mexanizmi göstərir ki, konsept, adətən, mücərrəd səciyyə daşıyır, lakin koqnitiv əlamət – konkretidir.

➤ Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri onların struktur təbiətindən irəli gəlir. Belə vahidlərdə predikasiya öz semantik növlərinə görə fərqlənir. Predikativ quruluş maksimal dərəcədə formal, mücərrəd və şərti səciyyə daşıyır. Tipoloji səviyyədə predikasiya həmin frazeoloji vahidlərin hamısını birləşdirir və onlara vahid məntiqi-semantik model kimi təsir göstərir.

➤ Tədqiqatda Azərbaycan dilindəki predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər özünün struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa ayrılmışdır: 1) Komponent tərkibinə görə: ikikomponentli, üçkomponentli, dörd və daha çox komponentli frazeoloji vahidlər.

a. ikikomponentli frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilindəki predikativ frazeoloji vahidlərin ən iri qrupunu təşkil edir.

b. birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən “isim+feil” modeli frazeoloji birləşmələr - ikikomponentli frazeoloji vahidlər həm də cümlə yaradan konstruksiyalardır.

2) Məqsəd və intonasiyaya görə: nəqli, əmr, sual, nida cümlələrindən ibarət predikativ frazeoloji vahidlər.

3) Cümlənin quruluşuna görə: sadə və mürəkkəb predikativ frazeoloji vahidlər.

➤ Atalar sözləri və zərbi-məsəllər, şübhəsiz, predikativ frazeoloji vahidlərdir. Onların struktur-qrammatik quruluşu mürəkkəb cümlənin həm tabesiz, həm də tabeli növlərindən təşkil olunmuşdur.

➤ Ellipsis hadisəsi predikativ frazeoloji vahidlərin həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə tiplərində geniş yayılmışdır.

➤ Azərbaycan dilində əhatə və konfigurasiya tələb etməyən dörd-komponentli predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti zərbi-məsəl struktur-semantik xüsusiyyətlərinə malikdir. Onlar mənfə konnotasiya daşıyıcılarıdır və semantik sxemi təzad əsasında qurulur.

➤ Predikativ frazeoloji vahidlərdə də somatizmlərin rolu çox böyükdür. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, somatizmlər frazeoloji sistemdə nisbətən müstəqil frazeosemantik paradigmalara yarada bilir və paradigmatik qruplar ierarxik sistem təşkil edir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müxtəlif nəşrlərdə dərc olunan məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Frazeoloji semantika və sintaktik vahidlər. “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri”. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2011,s.95-101.

2. M.T.Tağıyevin əhatə nəzəriyyəsi və Azərbaycan dili frazeologiyasının bəzi məsələləri. Tağıyev oxucuları, Bakı Slavyan Universiteti. Bakı, 2011,s 75-78.

3. Azərbaycan frazeologiyasının kombinator semantikasi və şaquli kontekst. “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” III Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2012,s.70-72.

4. Прецедентные феномены в азербайджанской фразеологии. Вестник”Московского государственного лингвистического университета.Москва ИПК МГЛУ «Рема», 2011,s17-22.

5. Müasir dilçilik və koqnitivizmin tələbləri. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” V Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2014, s.78-81.

6. Frazeoloji vahidlərin koqnitiv baxımdan öyrənilməsinə dair. Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər № 2. Bakı, 2010,s.53-55.

7. About the issue of predication and predicative phraseological. The Third European Conference on Languages, Literature and Linguistics.Vienna , 2014,s.229-232.

8. Predikativ frazeoloji vahidlərin quruluşca növləri. “Ulu öndər Heydər Əliyev irsində multukultural və tolerant dəyərlər.”Beynəlxalq Elmi Konfrans. Bakı-2016,s.120-122.

Фразеологические единицы с предикативной структурой в азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Представленная диссертация посвящена исследованиям структурно-семантических особенностей фразеологических единиц с предикативной структурой в азербайджанском языке.

Диссертация состоит из введения, 2-х глав, заключения и списка использованной литературы.

В основной части работы обоснована актуальность темы диссертации, указаны цели и задачи, стоящие перед исследованием, объект и предмет работы, использованные методы, источники, теоретические и методологические основы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, основные научные идеи, представленные для защиты, апробация и структура исследования.

Первая глава диссертации называется «Теоретические основы исследования фразеологических единиц с предикативной основой, используемых в азербайджанском языке». Эта глава состоит из 3-х подглав.

В первой подглаве, называемой «Формирование фразеологической речи: теоретические взгляды и принципы», прослеживается формирование фразеологической речи. Во втором разделе I главы прокомментированы с научной точки зрения «фразеологические единицы в когнитивной парадигме», здесь определено место фразеологической структуры в концептуальной системе, разъясняя характер концептуальной сферы и картины национального языка.

«Изучение фразеологических единиц с предикативной структурой».

В III подглаве делаются попытки определить место предикативных фразеологических структур в фразеологической системе и уточняются спорные вопросы, связанные с включением в состав подобных фразеологических единиц: пословиц, загадок и притч.

Во второй главе диссертации, которая называется «Структурно-семантический и когнитивный анализ предикативных

фразеологических единиц» проанализированы структурно-семантические особенности фразеологических единиц, они проклассифицированы по значению и структуре, прослежены элементы эллипсиса в предикативных фразеологических единицах в предложениях с эллиптическим строением. Кроме того, в диссертации изучены структурные виды предикативных фразеологических единиц и их семантические особенности в когнитивном аспекте.

В заключении обобщены основные выводы и результаты по всем главам.

Phraseological units with predicative structure in Azerbaijani language.

SUMMARY

The submitted dissertation is devoted to the research of structural and semantic features of predicative phraseological units in Azerbaijani language.

The work consists of introduction, two chapters, conclusion and the list of used literature. In the main part of the work the relevance of the dissertation theme is justified, the main goals and objectives of the research are pointed out, the object and the subject of the case, the methods used, the sources, theoretical and methodological bases, scientific novelty, theoretical and practical significance, research, main scientific thesis submitted for the defense, approbation and structure of the study are indicated.

The first chapter of the dissertation is called “The theoretical basis of the research of phraseological units with predicative structure in Azerbaijani language“. This chapter is divided into 3 sections.

In the first subsection named “The formation of phraseological discourse; theoretical views and principles”; the formation of the phraseological discourse is reviewed. In the second subsection of the first chapter the phraseological units in the cognitive paradigm are commented from the theoretical aspect, here explaining the character of the conceptual field and the picture of the national language, the location of phraseological system is determined in the conceptual system.

In the third subsection named “The study of phraseological units with predicative structure” the location of the predicative phraseological units is tried to be determined in the phraseological system, and some controversial issues are clarified here, such as dealing with including proverbs, riddles and parables in the list of similar phraseological units.

In the second chapter of dissertation, which is named “The structural and semantic and cognitive analysis of the predicative phraseological units” the structural and semantic features of the phraseological units are analyzed, they are classified by meaning and structure, the elements of ellipsis are traced in the phraseological units in the sentences with elliptical structure. Besides, the structural types of predicative phraseological units are studied in this work, as well as their semantic features in the cognitive aspect.

In the conclusion part the main conclusions and consequences of the above mentioned chapters are summarized.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ГЮЛЬНУРА ГАДЖИВЕРДИ кызы БАБАШОВА

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С ПРЕДИКАТИВНОЙ
СТРУКТУРОЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2016